

Új Örményország.

(Első közlemény.)

Az *örmény fennsík* alatt földrajzilag igen jól határolt egészet értünk, melyet keleti részeiben *Radde*, a középsőben *Abich* s a nyugatiakban *Csihácseff* tanulmányoztak földtanilag és természetrajzilag nagy alaposággal s a mely *Ritter* Károly s *Kiepert* Henrik mesteri egybeállításából szakemberek előtt eléggé ismeretes. Közkézen forgó könyvekben azt találjuk, hogy a kérdésben lévő területnek nyugaton a kelet felé bizonytalan határú Kis-Ázsia, keleten a Kaspi-tenger, éjszakon a Kaukázus, vagy inkább, — mivel sohasem ért Örményország, még legnagyobb kiterjedésének idejében sem addig — a Kura folyó s délen a Murád, az Eufrátesnek keleti vagy jobban déli ága, a határa. Pedig dél felé legkisebb kiterjedésének idejében is sokkal túlhaladta a nevezett folyót s a mi az éjszaki határt illeti, ilyen gyanánt a Fekete-tengernek vagy legalább a pontusi hegysornak is kellene szerepelnie.¹

¹ Matzat szerint Örményország éjszaki csúcsa szorosan nyugatnak fekszik a Kaukázus közepén átvezető szorosától, nyugati csúcsa pedig ott, hol a Taurosz és Antitaurosz 38° é. sz. és 54 kel. hossz. alatt (a keleti csúcscsal egy szélességben s a keresi országúttal egy hosszban) összetalálkoznak; a keleti csúcs a Kaspi-tenger délnyugati szögében található. Éjszaknyugati határát az Anti-Taurosz és a magas pontus-kolkhiszi hegysor (3400 m.) képezi — a mely utóbbi sűrű erdeivel a Taurosztól, szorosan a Fekete-tenger déli keleti vége előtt — a Kaukázus közepéig húzódik. Az éjszakkéleti határ a Kura és Arász folyamokat egymástól elválasztó transzkaukáziai hegysor; (mely széles hegytömb az Elbrusz-rendszernek a folytatása és sok tűzhányó csúcscsal emelkedik egész 4200 m. magasságig). A déli határt képezik nyugattól keletnek: a Taurosz keleti vége (egész az Eufrátesig) s a délörmény hegységek. Utóbbiak keletnek a köröskörül magas hegyektől körülvett Váni-tó medenczéjéig nyúlnak s a nyugatiráni hegység éjszaki végével fonódnak egybe. Egyúttal Azerbeidsán magas éjszaki széleig, majdnem a Kaspi-tóig folytatódnak. V. ö. Matzat »Geographie von West-Asien«, soraiú gymnasium programja 1876-ból, 6. és 7. ll.

Geológok, valamint földleírók nagyon szeretnek a terep (terrain) formálódása szerint bizonyos vidékeket egybefoglalni. Ez történt Örményországgal is, mely elnevezés alatt egy hatalmas, a körülré fekvő országok fölé nyúló felföldtömeget értünk, melynek belsejét 800–2000 m.-rel a tenger színe fölött fekvő, többnyire keletről nyugatnak vonuló fennsíkok foglalják el, a melyekből itt elszigetelt, egészen 5155 m. magas hegytekék (többnyire kialudt kráterek), amott hosszú hegysorok emelkednek ki. « *Matzat* volt az első, a ki a keresztül-kasúl húzódó hegysorok eme tömkelege leírásába rendet igyekezett hozni, természetesen megint csak Ritter K. s az öregebbik Kiepert munkáinak alapján. *Matzat* ezen hegyvonalakat a *ciliciai Taurosz*-hoz sorozta s az éjszaki vagy örmény, vagy keleti Taurosz név helyett az »éjszaki, közép- és délörmény hegység« elnevezést használta s azt egyúttal a földrajzi terminológiában meghonosítani igyekezett. Örményország belsejét (egy 2000 m.-nyi közép magasságú felföldet) *Matzat*, egészen helyesen, magas, csupasz hegyekkel teltek jellemzi, melyek közt pusztaszerű (?) fennvölgyök feküdnének; legmagasabb hegye az Arárát lenne, mely hegykúp a Kaukázus közepétől délnek s a Váni-tótól éjszak-keletnek fekszik és 5200 m. magas. Örményország belső hegységei két sorban vonódnak. Elsők az *éjszak-örmény-hegységek*, melyek az Antitaurosznak folytatásai s a melyek az Eufrátes nyugati ágától éjszakra fekszenek s egészen a *Kura* felső folyásáig nyúlnak, a hol aztán a transzkaukáziai hegységek éjszaknyugati végével fonódnak össze. Erre következik a *középörmény-hegység* az Eufrátes két ága között, azok egybefolyásától egészen az Arárátig. A *Kura medre* a Kaukázus nyugati fele s a keletörmény hegységek közt fekszik; a Kaspi-tenger felé nyitott, a középső folyását magában foglaló fennvölgyöt Georgiának hívják (Tiflisz fővárossal); az alsó kuramenti alföld pusztaság. E folyó az örmény felföld éjszaki szögletében a kolkhisi és transzkaukázusi hegységek közt tör é.-k.-felé keresztül, mire aztán délkeleti irányban a Kaspi-tengerbe folyik; mellékfolyója az Árász, mely szintén a felföld keleti széléből bugygyan elé.¹ Az

¹ Örményország déli oldalán a *nyugati Kurdisztánnak* nevezett lépcsőzetes (terrászos) országrészt fekszik s a déli örmény hegységek elé délről felső Mezopotámia fennsíkjai sorakoznak nyugatkeleti irányban, az Eufrátesnek legnyugatibb kikanyarulásától egészen a Tigris áttöréseig; a *Kárduh* hegységek

Árász felső részében k-é-k irányban az éjszaki és közép-örmény hegységek közt folyik; középső folyásában (a melynek völgymedre az Ájrát-tartomány, a melyről az Ararát-hegy elnevezését nyéré) d-k irányban megkerüli a transzkaukáziai hegységeket; alsó folyásában é-k irányban ezek közt s az elbruszi hegrendszer é-ny-i vége közt áttör. A *Rion* a Kaukázustól a Fekete-tengerig folyik. Az *Eufrátes* az Örmény-felföldből ny-d-ny irányban két forrással veszi eredetét, a melyek a felföld nyugati szögletétől nem távol egyesülnek. Az éjszaki ág az *Árász* forrásaihoz közel ered, az éjszaki és középső örmény hegységek közt folyik s utóbbiak dél-nyugati végét nyugati irányban megkerüli. A déli ág az Ararát közelében ered s a közép- és délörményországi hegységek közt folyik. Egyesülés után az *Eufrátes*, a *Taurusz* és a délörmény hegységek közötti rettenetes sziklaomlásokon, telve zuhatagokkal és sellőkkel, délkeleti irányban keresztültör, mire dél nyugati irányban megkerüli Felső-Mezopotámiának fennsíkjait. A *Tigris* a délörmény-hegységben, még pedig főága szorosan az *Eufrátes*-nek áttörése mellett veszi eredetét s a Nyugati Kurdisztánnak nevezett lépcsőzetes ország-részen folyik keresztül. Kezdetben nyugatkeleti irányban folyik a dél-örmény és felsőmezopotámiai hegységek közt fekvő hosszvölgyben; erre délkeleti irányban áttör utóbbiak s a Karduch-hegységek közt. Így tehát az Örmény-felföldnek majdnem mindenik szögletéből egy-egy nagy folyam tör elő: Éjszakon a Kura, nyugaton az *Eufrátes* s keleten az *Árász*, délen végül a *Tigris*.

Matzat még a következő schematikus átnézetet adja:

I. *Hegysor*: Pontus-Kolkhiszi hegység;

1. *Hossz völgy*: Ny-on a Csorok, keleten a felső Kura.

II. *Hegysor*: Éjszaki örmény-hegység.

2. *Hossz völgy*: Ny-on az *Eufrátes* éjszaki ága, keleten

a felső *Árász*.

III. *Hegysor*: Középső örmény-hegység — Urarát.

3. *Hossz völgy*: Déli *Eufrátes*-ág keletről nyugatnak.

IV. *Hegysor*: Délörmény hegység s a Váni-tó teknője.

4. *Hossz völgy*: Felső-*Tigris* (mellékfolyói a Bitlisz-csáj, a régi Kentrites s a Bohtán keletről nyugatnak.

(Bohtán) a *Tigris* áttörésétől egészen az Ürumiai-tó nyugati partjáig, a hol azok a nyugatiráni hegységek (keleti Kurdesztán hegységei) éjszaki részével nagy tömegekké fonódnak egybe.

V. *Hegysor*: Felső Mezopotámia fennsíkja és hegységei: Karduch hegyek (a mostani Bohtán).

Oroszországhoz tartozik a Kura medre s a Kelet-örmény hegyvidék egészen az Árászig s Persziáig, Tiflisz fővárossal; Törökországhoz a többi Örményország (Erzerummal): Nyugati Kurdisztán Diarbekirrel.

Húsz évvel Matzat után az utazásairól dicséretesen ismert müncheni tudós *Naumann* Ede dr. kísérelte meg Anatólia és Elő-Ázsia alapvonalainak egybeállítását.¹ Naumann inkább geolog, Suessnek egyik tanítványa, a ki teljesen magáévá tette utóbbinak »Antlitz der Erde« című munkájában a nyilvánosság elé hozott nézeteit. Oly átnézetet, minőt Matzatnál találunk, tőle nem nyerünk; mind a mellett sem, hogy dolgozatához két térképet csatolt. Igen helyesen jegyzi meg Naumann, hogy Anatólia tektonikájának (szerkezetének) megítélésére ajánlatos, a félsziget területét az attól keletre fekvő országrészekkel: Örményországgal és Kurdisztánnal együttesen szemügyre venni. Tárgyalja az egész a törökök értelmében vett Anatóliát. A törökök ugyanis ázsiai birtokaiknak a vilájetekénél nagyobb szabású felosztásánál csupán csak egy Anadolut (utóbbiba Kurdisztánt és Örményországot is beleértve), egy Szíriát, Mezopotámiát és Arábiát ismernek el s Kurdisztán, főként pedig Örményország külön-elnevezésekről hallani sem akarnak. Ezzel szemben kivált Örményországnak orographiai szemléleténél az említett fel-földnek egybekapcsolódását nem csupán a ciliciai Tauroszzsal mint alaptömbbel, hanem keleten az iráni (perzsa) fensikkal s éjszakkeleten a Kaukázussal is szem előtt kell tartani. Naumann e vidékek beutazásakor arról győződött meg, hogy nem csak az egész kisázsiai félsziget, de a tőle keletre fekvő területek is *redőzetes szerkezetűek*; szerinte keleten az *örmény félvív* nyomul délről éjszakra az ellenkező irányban domborodó *pontusi ív*-vel szembe. »E helyt — írja Naumann — Trapezunttól délnek és Erzingján vidékén fekszik az egész anatóliai ránczosodásnak intensív összeszorulása«. Továbbá: »Hatalmas ránczosodás nyoma mutatkozik Kis-Ázsiától keletnek (tehát a mi vidékünkön), kiváltképen a trapezunt-erzerumi úton lévő Askala és az erzingján-égin-káputi úton

¹ L. a *Hettner* Alfr. által kiadott »Geographische Zeitschrift« 1896. januári füzetét. a 7-től a 24-ik oldalig.

fekvő Mäden-Khán közén, a hol a krétás mészkő rétegei mintegy keresztül kasul gyúrtaknak látszanak. Csodálatosnak tetszhetik, hogy e nagy ráncz közelségében (Erzerumtól délnek), egy tűzhányó hegy, a *Bin-göl-dag* (az ezer tó hegye) épült fel. Ez immár rég kialudt vulkán keletkezésekor sajátos feltételeknek kellett közreműködniök. Erre mutatnak a természettani-földrajzi viszonyok is. Mint egy bibircsó tapad a tűzhányó a magas fennsík szerű hegységhez. Örményországnak egy másik 3600 m. magas hegye, a *Szipán*, a Váni-tó éjszakai partján s így már távolabb tekszik e befűződéstől. A pontusi s az örmény ív meglehetősen gyorsan távolodnak el egymástól s a most nyílt három szögben számos földrepedés (Erdblutung) fekszik, közöttük az Ala-gőznek (magas-szem) s az Ararátnak óriási lávafolyásai és feltöltései. E helyütt egészen azt a benyomást nyerjük, mintha a vulkánizmus ott fejlődhetnék ki legkönnyebben, a hol nincs erős ránczosodás. Naumann pompás hosszvölgyeknek találja a *Kelkid* s a *Csorok*, úgyszintén az *Árász* hossz-medreit. Az *Eufrates* igen nevezetes és ritka példát nyújt annyiban, hogy 100—100 km.-nyi távolban három párhuzamos medret öntöz; két éjszakai ágát két ágának a Karaszunak s a Murádnak segítségével, a mely folyamágakat különben keleti és nyugati (jobban, északi és déli) Eufratesnek szokták nevezni. Egy másik figyelemre méltó symetrianak esetét mutatják az Eufrates s a Tigris, mielőtt a mezopotámiai síkba nyomulnának. A két folyam az örmény Taurosz (a délörmény-hegység) aljában ugyanazon hosszvölgyben halad ellenkező irányban. Kettőjük közt a *Karadsadag* fekszik (4 óra járásnyira Diarbekirtől délnek) s ezen kialudt vulkántól éjszaknyugatra az Eufrates nagyszerű haránt áttörése szám-talan zubatagjával, melyeken az európai utazók közül, felfutbörökön, csak Moltke koczkáztatta meg eddig a végighajókázást.

Naumann következőkép kísérli meg Anadolunak tektonikus és orográfikus tagolását:

- I. Kis-Ázsiának az Égei-tengerre eső ivrészletei.
Nyugat-anatoliai kapcsolódás (Scharung.)
- II. *Éjszakanatoliai vagy pontusi vonal* (éjszakai redőzet.)
  - A) Nyugati pontusi öv;
Éjszak-anatoliai kapcsolódás;
  - B) Keleti pontusi öv;

Pontusi vagy láz Alpések.

III. *Lykaoniai süppedés* vagy a Halys redőzetes földje.

IV. Délanatoliai, középtengeri vagy tauroszi vonal.

A) Nyugati tauroszi öv;

Taurosz és örmény közbenső hegyek.

B) Keleti tauroszi öv;

Ámánusi Taurosz.

Örmény Taurosz és a Bohtán.

A Kelkid meg a Csorok a keleti pontusi ívet délre határolják. Igaz ugyan, hogy ezen hosszirányú csatorna szárazföldi oldalán még egy mellék hegyláncz is vonul, de ez oly bensően egybenőtt a keleti tauroszi ív legkülsőbb zónájával, hogy legalább egyelőre ajánlatos közbenső kapcsoló tagnak tekinteni. Az Aghri-dag (az Ararát török neve) bensőbben kötődik egybe az iráni lánczokkal, mint a pontusiakkal s az *örmény* s a *transkaukáziai felföld* különálló vidéket képez a Csorok, a Karaszú s az Árasz vonalai közt.

A halhatatlan *Ritter* Károly Ázsiáról írt remek és kimerítő földrajzi kézikönyvében Armeniáról úgy, mint Kurdisztánról azt írja, hogy ezen alpesi országok nyugatról mintegy hozzátapadnak az iráni (persa) fennsíkhöz, mely maga is magasan fekvő hegyvidék. Az iráni fennsík-képződésnek nyugaton egy rakás formába kellett feloldódnia. Ezen formák közül némelyek — mint pl. Örményország és Anatolia — megtartották a fennsík jelleget, míg mások magasságban vesztettek s mintegy lépcsőzetes területekké lettek, mint az Eufrátes s a Tigris partvidékei; meg mások a török-persa határszéli hegységek közül, önálló inkább szabadon álló hegysorozattá nőhettek ki. Ritter szerint *Browne* G. W. volt az első, a ki az *örmény-fennsík* magas fekvését légsúlymérő segítségével ez évszáz elején meghatározta. Szerinte Erzerum 7000 láb magasan fekszik a tenger színe fölött.¹ (Újabb megállapítások szerint 2032 m.) Ritter megelőzőleg egybehasonlította a Kaukázus csúcsaival az ily magasan fekvő alapról égnek nyúló óriási hegyet, az *Ararátot*, mely a régi Örményországnak s részben az újabbnak is a központja, a mennyiben nem messzire tőle fekszik *Ecsmiádzin*, az összes gregoriánus örmények főpapjának székhelye. Ritter még Fedorow és

¹ W. G. Browne és J. Rennell »Illustrations of the history of the expedition of Cyrus.« London. 1816., idézve Ritternél VIII. 13.

Parrot adatait idézi: 16056 és 16254 lábban. Újabb adatok szerint a nagyobbik Ararátnak magassága 5172 m., a kisebbé 3914 m. s az Elbruszé 5647 m. Ezen magas fennsík délen az Urumia- és Váni-tavak között kisebbedett mértékben folytatódik. *Azerbeidsán*, Persiának ez a legészaknyugatibb tartománya az Iráni (persa) s az Örmény-fennsík közt közvetítő *alpesi fellöndnek* tekinthető. E helyt a Kaspi-tenger és a Persa-tengeröböl között levő méd (kurdisztáni) iszthmuszban közelednek az éjszaki és déli Taurosz-rendszer hegylánczai¹ leginkább egymáshoz s a felszínen itt mutatnak legtöbb felszaggatódást és kimagasulást, itt kapcsolódnak egymásba s hatolnak egymáson keresztül a legkülönbözőbb módon. A Kaukázust délnyugatnak az Örmény-felfölddel haránt-irányban a merszi vagy szuráni hegyek kötik egybe; e nem nagy magasságú hegy-ségtől nyugatra folyik a *Rion* (a régiek Phasisa), keletnek a *Kura*. E két folyamtól délnek emelkedik ki meredeken az olykor Antikaukázusnak nevezett Örmény-felföld, a melynek hegyei — ha magunkat némely kézi atlasznak magyarázatai nyomán egyszerűen és határozottan kifejezni akarjuk — délnek és nyugatnak a kisázsiai és persa hegységekbe mennek át. Kisázsiai hegység alatt az Antitauroszt érthetjük, mely délnyugatról éjszakkeletnek nyúlik, míg a persa hegyek ezzel ép ellenkező irányban haladnak. Ezen Örmény-felföld hegygerinceiből kiálló igen magas hegyeket, mint p. az *Alagözt* (derék szem 4180 m.), ettől nem messze délnyugatnak az Ararátot s ugyanez irányban még messzebb a Váni-tó éjszaki partján a *Szipánt* (4100 m.) vulkáni anyagok borítják, úgy mint a felföld legnagyobb részét. Valószínűen ezzel függ össze több kisebb és 3 nagy tónak a képződése; ez utóbbi három közül azonban csakis az 1390 km². területű és 1930 m. magasságban fekvő Váni-tó fekszik török területen; a másik kettő: a Gökcsa s az Urumiai Transkaukáziában és Persiában. Az Örmény-felföld éjszaki részének vizei a *Kurába* s az *Árászba* folynak. Az Árászfolyam síkja az Araráttól éjszakra fekszik s úgy látszik, hogy valamikor tófenék volt. Összegezve kimondhatjuk, hogy az Örmény-felföld a szelrőzsa különböző irányába hömpölygő négy folyam forrás-területén belül fekszik; e folyamok a *Rion* (É), a Csorokkal, az *Áráxes* vagy Árász (K), az *Eufrátes* (Ny) s a *Tigris* (D). E fel-

¹ Ritternél úgy látszik minden Taurosz, a mi nem Kaukázosz,

föld közepe táján terül el a szintén magasan fekvő két alpesi tó: a *Váni* s az *Urumiai*. E felföld belsejében 800—2000 m. magasságban a tengerszín felett fennsíkok nyúlnak többnyire keletről nyugatnak s ezen fennsíkokból még elszigetelt hegykúpok (mint p. az Ararát az eriváni 985 m. magas fennsík) s hegygerinczek emelkednek ki. Utóbbiak közt leghosszabb az Araráttól egészen az Eufrátes két ágának egybeszakadásaig húzódó *közép-örmény hegygerincz*, mely a felföldet egy déli s egy éjszaki részre osztja; előbbiben folyik a Murád (az Eufrátes keleti ága) a musai síkon nyugatnak, 1430 m. magasságban.

Ritter földrajzi és statisztikai lexiconában¹ Arméniának, ez előázsiai hegyvidéknek fekvését a Kaukázustól a Kurd hegyekig (?) s nyugaton az Eufrátestől egészen közel a Kaspi-tengerhez, az é. sz. 37° és 42° s a keleti hossz 39-től 50-ik foka közé találjuk meghatározva. Magában foglalná az erzerumi vilajetet, a diarbekirinek részeivel;² Azerbeidsán persa tartománynak, úgy mint Eriván orosz kormányzóságnak részeit. Örményország Azerbeidsántól s az Urumiai-tótól nyugatéjszakra s éjszakra az Ala-dagh hegy-sorból emelkedik mind magasabb és magasabb fennsíkokban, míg a Váni-tótól éjszakra az Erzerumi-fennsík 2275 m. magasságot ér el. Számos hegygerincz szeli át az országot; fő folyói: a Kura, az Árász, a Csorok s az Eufrátes, meg a Tigris is itt erednek. Nagy tavai a Váni, Urumiai s a Szevánk (más névvel a Göksa). Éghajlata a magasabb pontokon igen hideg, a völgyekben pedig kiállhatatlan meleg.

Reclus szintén semmibe sem veszi ázsiai Törökországnak közigazgatási beosztását s a *Váni*-tó medencéjét s az örményországi s kurd hegytömböt, Transkaukázia s az Eufrátes felső folyása közt ép úgy, mint a Kétvízközt (Mesopotámiát), a kisázsiai félszigetet, Szíriát és Palesztinát s Arábia partvidékét külön természetes területnek tekinti. A francia geográfus kiindulása pontjaul a három birodalom (orosz, persa, török) találkozásánál fekvő Araráttól egyenesen nyugati irányban haladó hegyláncot veszi, a melyből bizo-

¹ 7. kiad. 1883. 80. old.

² Khárput, Ván, Bitlisz és Mus mostani vilájetek 1883-ban még csak szandsákok (alkormányzóságok) voltak s akkor még Erzerumhoz (az első Diarbekirhez) tartoztak,

nyos közökben csekély magasságú vulkánikus kúpok emelkednek ki s azt mondja róla, hogy az ecsmiádzáni sikot határolja (délről az Ararát). Az Araráttól kiinduló hegyláncz hovatovább mind jobban lelapul abban az irányban, a mint éjszaki alapján az *Araxes* völgye emelkedik. A források régiója felé megint magasodik s más egymás felé irányuló lánczokkal a *Bingöldagot* (3752 m.) képezi, melyből lefutó patakok táplálják a keleten az Araxest s éjszakon meg délen az Eufrátes két főágát: a Karaszút s a Murádot. A Bingöldag csomóján túl a Fekete-tenger partjával párhuzamosan terjedő hegyvidék mindinkább alacsonyodik egészen odáig, a hol a Karaszú (a »Fekete-ügy«) vizei maguknak Erzingjántól délnyugatnak útat törnek rajta keresztül. A Bingöldag éjszaknak Erzerum felé a várost körülövezve nyúlik. Erzerumtól délnek *Palántöken* (hordnyeregvesztő) a neve a legmagasabb (3145 m.) csúcsnak. Az erzerumi sikot keletről határoló ú. n. *Deve-bojun* (teve-nyak) hegy-soron vezet keresztül a karszi út; a medencze éjszaki oldalán pedig a *Gyaurdag* (hitetlenek hegye) emelkedik ki, a mely épen olyan víztápláló, mint az Erzerumtól s a Palántökentől délnek fekvő *Bin-göl-dag* (ezer-tó-hegye). A *Tortum-szú* a Gyaurdagból ered s északnak a Csorokba folyik; délkeletről pedig más patakok folynak az *Árászba* s a *Kurába*. Az erzerumi teknőt északról kerítő egyik hegyből, a *Dumlidag*ból, mely a Gyaurdagtól keletnek azzal épen szemközt fekszik, egy 2570 m. magasságból kibugygyanó forrásból — porphyr és trachyt közt — ered az Eufrátes nyugati ága, a Karaszú. A Karaszú az erzerumi sikon nyugati irányban tovább haladtában csakhamar elposványosul s sással és vízimadarakkal telt meglehetősen terjedelmű mocsarakat — százlikat — képez. Reclus föltételezi, hogy a százlik egy tónak a maradványa, bár Radde hosszas és fáradságos kutatás után sem volt képes benne kagylókat felfedezni. Reclus szerint a *Szipán*, a *Tandurek* (serpenyő), az *Ararát* s *Alagöz* Keleti-Örményországnak hegyei. Mindezen kisebb-nagyobb hegygerinczek és hegyesúcsok vulkánikus eredetűek s míg a nyugati örményországbelieknél a lávafolyam ritka, addig Keleti-Árménia hegyei mindenképen, különösen az Alagöznek nagy terjedelmű (utóbbinál egész 156 km.) lávaköpenye van. Csupán a *Sziszcsik* (a Gyaurdagnak egyik csúcsa) tesz kivételt, mely 1100 m.-re az erzerumi sik felett s összesen 3184 m. magasságban,

teljesen mozgó hamuból van alkotva s ezért megmászása igen bajos. Kráttere sokkal nagyobb a Vezuvénál. A *Kolátdag* (2900 m.), a *Karsut* s a *Kacsgár* (Rizetől délkeleti irányban, 3600 m.) a pontusi Alpesekhez tartoznak. A *Karaszù* (Eufrátes nyugati ága) völgyét éjszokról határoló hegysorok a Fekete-tenger partjával párhuzamosan haladnak keletről nyugatra, míg hova-tovább mindinkább törpülve a szivászi fennsíokban elvesznek. E hegygerinczek közé tartozik a *Kopdag* (3380 m.), melyen keresztül nagy kanyarodásokban 2700 m. magasságig visz a Trapezuntból Erzerumba vezető katonai műút, melyet a 60-as évek elején hazánkfia Fejzi-pasa (Kollmann ezredes) tervei szerint francia mérnökök építettek s még most is jó karban van. Az örményországi Alpesek rengeteg labyrinthjába Reclus sem tud rendet hozni, csak azt jegyzi meg róla, hogy elfoglalják az egész a transzkaukázusi Kura, a Fekete-tenger s az Eufrátes felső folyása közé eső területet. Mint tényleges vulkánok a jégkorszak előtt működtek, de hogy a mélyben a vulkánikus működés még most sem szűnt meg, mutatják a Tandurek kráterének oldalán levő repedésekből kigőzölgő párák, bizonyítják a gyakori földrengések s a hóforrások.

Az említett 3 nagy tóra s különböző vizállásukra vonatkozó adatokat legjobban kutatta *Sieger* Róbert tr. bécsi egyetemi magántanár.¹ Dr. Sieger a *Váni-tó* területével kezdi. A *Váni-* s az *Urumiai-tó* sótartalmú; utóbbi nagyobb mértékben, mint előbbi. Mellettük még sok más kisebb tó van; így p. Arménia legnyugatibb részében, az Eufrátes s a Tigris vizválasztóján fekvő Göldsik (tavacska) tó. Sieger megjegyzi, hogy még a legjobb térképek is (mint p. Kiepert Carte générale-ja 1884-ből) cserben hagyták; mindezek nem egyebek s egyelőre nem is lehetnek egyebek, mint különböző útazók, különböző évekből eredő útleírásainak feldolgozásai. Még legjobb az orosz *Stebnitzky* tábornoki képe e részekről; egyik útazó rendesen a másiktól veszi át a térképet, mint p. Millingen Layardtól. A *Váni-tó* terjedelmes medencéje, úgy mint egész környéke igen magasán fekszik. A *Perli-dag*-tól délre a fennsík egy benyomásában terül el 2237 m. magasságban a *Balik-göl* (halastó), melytől délre iszonyatos sivár és kopár vidéken, 2000

¹ »Die Schwankungen der hocharmenischen Seen seit 1800«. Különlenyomat a bécsi cs. kir. földrajzi társaság 1888-ik évi közleményeiből.

m. magasban keletről ny.-nak folyik a Murád. Az *Ala-dag* is — a melynek környékében Dijadintól nem messze a Murád ered — a Váni-tó éjszaki partjától nem távol nyúlik a magasba (3518 m.) Az *Ala-dagnál* magasabb (3565 m) a szintén közelben, megint csak a Váni-tótól é-k-nek fekvő *Tandurek* vagy *Khori*; előbbi nevét, mely serpenyőt, tűzélesztőt jelent — onnan nyerte, mert Arménia valamennyi hegyei közt ő tartotta meg legtöbb jelét egykori *működő tűzhányó* voltának. Főkráterében ugyan — mely 2000 m. kerületű és 350 m. mélységű — nincsen sem láva, sem gőzölgés s mélyében egy sík tó terül el; a néhány száz méterrel alább eső szakadékaik azonban füstölögnek és dörögnek. Észak nyugati lábánál bugyognak ki a dijadini bőséges kénes vizek. A Tandurek több, különböző irányban elágazó hegylánczolatnak csomója; ezek közül az egyik a Perlidaghoz (a persa határszélen) megy s rajta vizs át az út Erzerumból Tebrizbe, Persiába; egy másik a két Araráttal szemben keletnek nyúlik. Keleti lejtőjéből az Urumiai-tó felé csakis rövid hegylánczocskák nyúlnak s végződnek hirtelen kiszögelléssel; míg ny.-nak, a Váni-tó felé, több 2000 m.-nél nem magasabb előhegyben végződik s a kiemelkedő csúcsok közül csak egy némelyik éri el itt is a 3000 m.-t. A *hekkiárii*² hegyekből egy hegygerincz délnek visszahajlik a Váni-tó déli partját körülszegélyezve; ez sem magasabb 2000 m.-nél. Említettük már a Váni-tó éjszaki partján a *Szipánt* (3600 m.), melyet 10 hónapon keresztül hó fed; mert elszigetelten nyúlik égnek egy hegytömb közepéből s a tó közelsége miatt is magasabbnak látszik — némelyek a Demavendhöz hasonlítják, mások az Araráthoz. Kráterének dombos szélén állva és éjszакnak tekintve kilátás nyílik az örmény hegyek végtelen horizonjára, a mint 300 km. hosszú görbületben a Bingöldagtól az Ararátig kifejlődnek. Ha innen délnek tekintünk, a közvetlen lábunk alatt fekvő *Agir-gölön* (nehéz tó) keresztül, mely egykor a Szipánnak szintén egyik krátere volt — távolabb a Váni-tó medenczéjét látjuk elterülni réveivel, öbleivel, éjszакketnek terjedő mocsaraival s hegykoszorújával. A Szipán nyugati lábánál lekszik, az Eufrátes (Murád) s a Váni tó vízválasztóján az édes vizű kised *Názik-göl*. Délnyugatnak a messze távol homályában alig vehető ki (a Szipán tetejéről) a mezopotámiai domb-

² Persa határszéeli kurd vidék és a Váni vilajethez tartozó török szandzsák,

vidék, a miből következtethetjük, hogy az örmény fennsík utolsó lépcsőzetei az említett halmokkal végződnek (Transtigritániában). E fennsík a maga összegében délkeletről észak nyugati irányban terül el s a lúrisztáni (persa határtartománybeli) hegység folytatása. A Váni-tavat ny.-ról a hatalmas és majdnem egészen hamuból álló *Nimrod-dag* határolja. A tó maga 336 m.-el magasabban fekszik, mint az Urumiai (1625 m. magasságban). 3690 km.²-ben meghatározott kiterjedése kevéssel kisebb, mint az azerbeidsáni tengeré, ámde sokkal mélyebb amannál. Északkeleti öblözete 60 km.-nyire nyúlik be, de itt a víz igen sekély; tavaszi árterület az egész. A Váni-tótól k.-nek még egy kisebb *Ercsek*-göl nevű, mérges vizű tó terül. A Váni-tó vize oly sós, hogy állat, ember nem ihatja, pedig sokkal kevesebb a só-tartalma az Urumiai tóénál. A halak a folyamkák és patakok beszájadásánál tartózkodnak s a tó felszínéhez közel eső vízrétegben csakis márcziustól májusig mutatkoznak, mikor is a tó vize a hóolvadás következtében kissé megédesedik. Hajók ritkán járnak rajta.

A Váni-tó medencéjét Dr. Sieger az Örmény-felföld szívének tekinti, a hol a Taurosz (S.-nek még itt is minden Taurosz) s az iráni határszéli hegységek a Kaukázus előhegyeivel (?) összetalálkoznak; ellenben a hegyektől kevésbé kerített s 400 m.-el mélyebben fekvő *Urumiai* tavat sekélységével és roppant só tartalmával már az iráni lejtőhöz számítja s az éjszaki, megint magasan fekvő *Gökcse-tó* hegység koszorúzta minémiségében — szerinte — a Kaukázus területéhez tartozik. Az Urumiai a maga lényegében a lapályos tavak mivoltát mutatja; míg a Gökcse tisztábban mutatja az alpesi tavak minden jellegét, mint a melegebben fekvő s nagyobb vizektől táplált Váni-tó. *Reclus* az Urumiai-tavat legalább nem számítja az iráni (persa) fennsíkhöz s azt írja róla, hogy attól é.-k.-nek, de már az *Örmény-felföld* területén fekszik s az egyetlen — R. szerint — egész Persiában, mely a tó nevet igazán megérdemli. Keletről a *Szehend* hegytömb nemcsak uralkodik felette, de egyenesen határolja is. A kilátás erről a hegyről a hőtölte Arárálig végtelen; partjai, mert több esőt látnak, mint déli Persia, telvék sűrű bozóttal s körülte a városok, falvak és kastélyok is nagyobb számúak. A tó medencéjének legkivájtabb része csak 14 m. mélységű, a közép-mélység 5 m, területe 4000 km.; vize több sót

és iblanyt tartalmaz, mint a tenger vize, benne hal vagy puhány nem él meg, hanem igenis a finom farkú teknőczök (crustaceák) egy fajának myriádjai s egy bizonyos rovarnemből is sok ezer; viránya sajátos és a tóból magából sok forrás bugygyan fel. Sieger a *Gökcsa* (ég-kék színű) tavat mégis örmény-tónak nevezi s azt írja, hogy jelenben édes vizű tó s kifolyása a Szanga — az eriváni sík folyója. A *Göldsik*-tó — a melyet már említettünk — átmenet a kis-ázsiai tavakhoz; *Wünsch* tanár szerint belőle ered a Tigrisnek egyik legnyugatibb ága.¹ Tudvalevőleg nem csak nyugati részében, hanem a keletiben is a *Tigrisz* igen sok ágból, melyek a legnyitottabb szögek alatt találkoznak egymással gyülemlik egybe; a keleti ágakhoz tartoznak ny.-ról k.-nek a *Bitlisz-csáj*, a *Batmán*- s végül a *Bohtán*-szü; ez utóbbit *Wünsch* a Tigrisz legkeletibb ágának nevezi, a melynek forrásához 1883. júniusában elhatolt s azt a Váni-tótól d.-k.-nek, attól 3 -4 napi járásra találta egy bizonyos *Szinor*-dagnak (határhegy) nevezett csúcs alatt.²

Az Örmény-felföldön a télnek nagy szigorúsága mellett is általában szárazság uralg: nem oly nedves mint a pontusi s a kaspji partvidékek. Időjárást pontosan megfigyelő állomás Örményországnak csupán csak orosz részében található. A csapadék bizonyos részekben mindenesetre sok s az átlagos napi hőmérsék is nagymérvű ingadozásokat mutat. Az Aráráton van egész Örményországnak egyetlen jégmezője.

¹ L. Mittheilungen der k. k. geographischen Gesellschaft, Wien, 1885.

² L. Petermann's Mittheilungen, 1889.